

הישיבה השלוש מאות שלושים וארבע (שלד) – השלוש מאות שלושים וחמש (שלה)

ישיבות מליאה מיוחדות לזכר נשיא האקדמיה פרופ' זאב בן-חיים ז"ל

ביום כ"ז בטבת התשע"ד (30 בדצמבר 2013) בשעה 12:30 ו-13:45 אחר הצהריים,
בבית האקדמיה בירושלים.

הנוכחים: החברים שולמית אליצור, משה בר-אשר (יו"ר), יהושע בלאו, יוחנן ברויאר, אהרן דותן, אבי הורביץ, שמעון זנדבנק, אברהם טל, חיים כהן, מרדכי מישור, שלמה נאה, יוסף עופר, משה פלורנטין, שמואל פסברג, מנחם קיסטר, דוד רוזנטל, אורה שורצולד, שמעון שרביט;
החברים-היועצים יואל אליצור, מלכה זמלי, משה עסיס;
מנכ"לית האקדמיה טלי בן-יהודה; עובדי האקדמיה בעבר ובהווה;
אורחים: בני משפחת בן-חיים, חברים ותלמידים רבים.

הישיבה השלוש מאות שלושים וארבע (שלד)

סדר היום: דברי הערכה לזאב בן-חיים:

1. יהושע בלאו
2. אהרן דותן
3. אברהם טל

דברי הערכה לזאב בן-חיים

מ' בר-אשר: חברי האקדמיה, משפחת בן-חיים – גוזל, שלומית וירחמיאל, אבינועם, נעמה ויערה – עובדי האקדמיה היום, העובדים לשעבר, אנשי החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית ותלמידים אחרים של בן-חיים,
בחודש טבת תרס"ח, שהוא גם דצמבר 1907, נולד זאב בן-חיים. בסמוך ליום הולדתו ה-106 אנחנו מקיימים את שתי הישיבות לזכרו.
"אין עושים נפשות לצדיקים, דבריהן הן זכרונן" נאמר בירושלמי. דבריהם – בדרך כלל הדברים שכתבו ואמרו; אצל בן-חיים זיכרונו הוא גם דברים ממשיים, כמו בנייני

האקדמיה וכל האצור בהם. ואף על פי כן ראינו להתחיל בהנצחתו במעשה אחד: מכאן ואילך פרס האקדמיה ללשון העברית ייקרא על שמו. לא אאריך, כי שלושה מגדולי חברי האקדמיה בכל המובנים, חברים שהכירו את בן-חיים ואת רוב מפעלותיו, יישאו כעת דברי הערכה לאישיותו של מורנו ורבנו הגדול והאהוב.

י' בלאו: משפחת בן-חיים, קהל נכבד,

בשלושה תחומים ניכרת גדולתו של פרופ' בן-חיים: במדע, בניהול מדעי וכבן אדם. במדע זאב בן-חיים העמיד את חקר השומרונית כסניף עצמאי של מחקר העברית. מאז כתב את דבריו, העברית השומרונית והארמית השומרונית הן חלק של מדע העברית והארמית. לא ארחיב על השומרונית ואשאיר זאת לאד' טל, בכיר תלמידיו של בן-חיים. ממדעו אזכיר רק דבר אחד או שניים: אחת התובנות המרובות של בן-חיים בחקר העברית קשורה להתנהגות המילים במשפט. בעיסוקו בעברית השומרונית נתקל בן-חיים בבעיה של ריבוי יוצאי הדופן למעתק הכנעני. הכלל, שבהברות מוטעמות a ארוכה הפכה ל־o ובהברות בלתי-מוטעמות היא נשארה בעינה, אינו מספק ודורש השלמה. בן-חיים הבין שצריך לא רק להסתכל בהטעמת המילה אלא בהטעמת המשפט, כלומר במקום שלה במשפט. אותה המילה עצמה עשויה להיות פעם מוטעמת ופעם בלתי-מוטעמת בהתאם לרצף המילים במשפט, ולכן יכול להיות שאותה a ארוכה פעם תיעתק ל־o ופעם לא תיעתק – בהתאם לנסיבות.

אזכיר עוד סוגיה אחת – תנועת הסגול, שעל התהוותה ומעמדה נחלקו דעותינו. בסוף שנות החמישים או בתחילת שנות השישים נפגשנו, בן-חיים ואני, בחוף אשקלון. התחלנו לדבר על הסגול, ואחר כך נכנסנו למים. כמוכן המשכנו לדבר עליו ושכחנו שאנחנו במים שהרי הסגול חשוב מהים. באותם הימים היו מערכולות חזון נפרץ בחוף אשקלון, והמציל הורה למתרחצים לעבור שמאלה. כל המתרחצים נשמעו למציל, אבל אנחנו היינו שקועים בסגול. המציל המסכן היה צריך לרדת במיוחד אלינו ולהעביר אותנו – מפאת הסגול. התחום השני שבו הראה בן-חיים את גדולתו הוא הניהול המדעי, כלומר הובלת המדע העברי בכיוון מסוים. כדי להבין את דרכו של בן-חיים צריך להבין את מוצאו. בן-חיים השתייך מבחינה טיפולוגית לחברה המסורתית הגליציאית. יוצאי החברה המסורתית השפיעו עמוקות על מדעי היהדות. חלק ניכר מאלה שגדלו בחברה המסורתית לא קנו את ידיעותיהם בתרבות הכללית ובמדעי המערב בצורה מסודרת אלא בלימוד עצמי; לא כן בן-חיים. הוא קנה ידיעה רחבה ועמוקה ביהדות בבית המדרש שבו למד, וגם הייתה לו ידיעה מבוססת בתרבות הפולנית ובתרבות הגרמנית שאותה רכש בבית הספר התיכון שאליו שלחוהו הוריו. מבחינה זו דמה בן-חיים לענק אחר מגליציה, הלוא הוא שמואל יוסף טשאטשקעס, הידוע יותר בשמו ש"י עגנון. תענוג גדול היה לדבר עם בן-חיים גם על נושאים כלליים.

אם כן בן-חיים ראה במדעי היהדות חטיבה לעצמה, והוא נלחם כדי שלימוד העברית באוניברסיטה העברית יהיה יסוד אמתי ללימוד העברית ולא סתם חלק של הבלשנות. כך העברית, בהיותה השפה הלאומית, וכך הארמית היהודית. זאת הייתה תפיסתו, וכשרצו לשנות זאת הוא נלחם על עמדתו והצליח להעביר את הגֵרָה.

החלק השני של הניהול המדעי הוא ניהול האקדמיה ללשון העברית. בן-חיים הבין שתפקידה העיקרי צריך להיות מדעי, ועל כן הוא בנה בעצמו את מילון האקדמיה ללשון העברית. הוא חש בחושי המחודדים שהעתיד בתחום הזה קשור במחשבים, ובתקופה שמחשבים לא היו חזון נפרץ, הוא העמיד באקדמיה את אחד המחשבים הראשונים בארץ; והיתר היסטוריה. ככל שבוע בא בן-חיים לאקדמיה שלוש פעמים והקדיש שלושה ימים לקידום עבודת המילון.

אמרתי שגדולתו ניכרה גם בבן-חיים האדם, שהרי אי אפשר להפריד את המדע מן האדם. ראשית אספר שאשתי שולמית ואני היינו בין המאושרים שנהגו לבקר אצל הזוג בן-חיים, זאב וציפורה, באופן קבוע. היינו יושבים ומשוחחים על דא ועל הא – לא רק על ענייני מדע אלא גם על ספרות, על פוליטיקה ולמעשה על כל נושא. היה זה תענוג יוצא דופן.

אזכיר עוד שלוש אנקדוטות אופייניות לבן-חיים. האחת אינה קשורה בי כי אם בחגי בן-שמאי, שנקרה פעם לחתונה עם בן-חיים. כאשר שרו "כלה נאה וחסודה", פנה בן-חיים אל בן-שמאי ושאלו אם הוא יודע את פשר המילה חסודה. ענה לו בן-שמאי את ההסבר המקובל של המילה. לא, השיב לו בן-חיים, חסודה פירושה יפה – על פי תרגום זה וזה. למחרת בבוקר צלצל הטלפון אצל בן-שמאי. אני צריך להצטרף, אמר בן-חיים, טעיתי, חסוד פירושו יפה לא בתרגום שהזכרתי אלא בתרגום השומרוני לפי כתב יד זה וזה. כך היה רגיל להתנהג במדעו וכך גם כבן-אדם.

בן-חיים נהג לעזור לאנשים – בלי ידיעתם. מעולם לא שמעתי ממנו שהוא עזר לי, ואני משוכנע שעזר לי לא במקרה אחד ולא בשניים. את הדוקטורט שלי מסרתי בתחילת 1948, ואת התקן באוניברסיטה קיבלתי ב-1957. בין לבין לא עבדתי באוניברסיטה אלא בבית ספר תיכון. באחד מימי שישי בלכתי אחר הצהריים לביתי פגשתי את פרופ' קוטשר ז"ל. הוא אמר לי, "אני רוצה לומר לך משהו כי אני לא רוצה שתשמע על כך מאחרים. דע לך שבן-חיים הציע אותך לחוג לעברית. אני התנגדתי כי אמרתי שאתה בעיקר ערביסט." קוטשר היה משוכנע שבן-חיים הציע את מועמדו בעצה אחת אתי, ולא רצה שבן-חיים יספר לי שהדבר לא עלה בידו. כמובן בן-חיים לא סיפר לי מעולם שהעלה את שמי כמועמד.

גם על המקרה השני נודע לי באקראי: בתחילת שנות ה-70 עמדתי לצאת לשבתון, ומאחר שאז הפנסייה באוניברסיטה לא הייתה תקציבית, כתבתי לאחת המזכירות באוניברסיטה בקשה לעיין בתיק הפנסייה שלי. בטעות הם שלחו אליי את התיק הכללי שלי, ואף שחרם דרכנו גרשום חייב שלא אפתח אותו, פתחתי. והנה ראיתי שב-1956 הייתה ישיבה על תקן נוסף לחוג לעברית, ובן-חיים נלחם שייכנס אדם העוסק בערבית היהודית מפני שזה חלק של מדעי היהדות.

הרשו לי לסיים בכדיחה. מה ההבדל בין הר גדול לאדם גדול? הר גדול – ככל שמתקרבים אליו נראה גדול יותר. הזוג בן-חיים היה כהר; ככל שהתקרבו אל ציפורה ואל זאב, הם נראו לנו גדולים יותר. יהי זכרם ברוך.

מ' בראשון: ידבר עתה האד' דותן, שהכיר את בן-חיים עוד לפני שהייתה האקדמיה –

הן כתלמידו הן כעובד בוועד הלשון. למעשה הוא היחיד בחברי האקדמיה שליווה את בן-חיים כמעט ללא הפסקה במשך למעלה משישים שנה.

א' דותן: היכרותי עם פרופ' זאב בן-חיים חוזרת למעלה משישים וחמש שנים לאחור, לקיץ של שנת תש"ח, לאותם ימים של חידוש הלימודים באוניברסיטה העברית בטרה-סנטה, לאחר שוך עיקר הקרבות של מלחמת השחרור. אז נתלקטו ובאו שיירי הסטודנטים הוותיקים ששרדו מן הלחימה ועדיין חשקה נפשם בתורה. באנו לשם ותרנו סביבנו לראות מי ומי הבאים והנוכחים מחברינו, ומי הם אלה שלא ישובו עוד. איש איש בחיפושיו אחר אלה הזכורים לו שאותם לא ראה מלפני הסערה הגדולה. אבל שאלה גדולה איחדה אותנו – מה יהיה? כולנו שמענו ודאבנו על נפילתו של מורנו ד"ר בנימין קלאר, שנפל בשיירה ההיא אל הר הצופים. הוא היה אחד משני המורים בחוג ללשון העברית, מחצית הצוות. אז מה יהיה עכשיו? האם יהיה מי שימלא את החלל הגדול? תהיינו באה אל קצה כשהגיעה שעת השיעור. אל החדר נכנס מורנו הירוע והמוכר שלא ראינוהו חודשים רבים, פרופ' טורטשינר, שזה אך שינה את שמו לטורסיני, ולצדו אדם שלא היה מוכר לנו עד אז. לאחר שהציג את האיש כד"ר זאב בן-חיים, מי שהיה במשך שנים המזכיר המדעי של ועד הלשון, הזמין טורסיני את בן-חיים לתת את שיעורו הראשון, אך לא עזב את החדר אלא נותר במקומו, מעין שומר-משגיח על מי שמתנסה ראשונה בהרצאה לסטודנטים.

ואנו כולנו עדיין בתדהמת החידוש של המעמד, מנסים לעכל את המצב המוזר שנקלענו אליו, מחודשים רבים של מלחמה ומעשי איבה אל הרוגע שבספסלי בית המדרש. אך טבעי הוא שדעתנו לא הייתה נתונה למורה החדש ולהרצאה עצמה. מעוצם הבלבול ופיזור הדעת ספק אם יכולנו גם אז לחזור על הדברים ששמענו מפיו. אך לא עבר זמן רב ולמדנו לרדת לעומקם של שיעורי בן-חיים. במהלך השנים הבאות זכינו לפיצוי מלא על אותו שיעור ראשון שהחמצנו.

במהלך אותה עונה אקדמית ראשונה שמענו מפי בן-חיים שיעורים אחדים, מהם שיעור ותרגיל: ארמית מקראית וכתובות ארמיות, מקורות לתולדות הדקדוק העברי, בעיות בלשון העברית החיה והחידוש הגדול, תחום חדש לחלוטין, מבוא ללשון השומרונים וספרותם. ומעל לכול גם סמינריון אחד, מבוא לבלשנות עברית, אך אותו נתנו כמשתף כל מרצי החוג, דהיינו גם טורסיני וגם בן-חיים.

כך החלה דרכי בעקבות מורי, ומאז הלכתי בעקבות בן-חיים או לצדו בנסיבות שונות ובאכסניות שונות כמשך שנים רבות. הוא היה מרצה בחוג והמנחה שלי בעבודת הגמר למ"א (לא היה אז ב"א). עם השלמתה הוא הזמין אותי לעבודה במערכת מילון בן-יהודה, וכשזה לא נסתייע מטעמים שאינם תלויים בי, התחלתי ביזמתו לעבוד במזכירות המדעית של ועד הלשון בחסות טורסיני ומאיר מדן – ותמיד בליווי האוהד של בן-חיים. הוא היה גם מנחה מסוד וסבלני בעבודת הדוקטור שכתבתי במהלך תשע שנים ארוכות, ואף לאחר מכן, משרפתי מעבודתי באקדמיה ועברתי להורות באוניברסיטת תל-אביב, לא משה ידו מידי.

הוא היה לי לדוגמה ולמופת ככול, ואני ניסיתי ללמוד ממנו וללכת בדרכיו. תמיד

זכיתי ליהנות מאוזנו הקשובה, ממאור פניו, מנועם הליכותיו וחמימות יחסו. למדתי להוקירו ולהוקיר את האנושיות שבו; מעצם טבעו התחכב על כל מי שבא עמו במגע. הוא היה רצוי ומקובל על הכול, תלמידים וחברים, עובדים ומכרים – כולם אהבוהו והעריכוהו. דוגמה לכך היה הליך הבחירה של החברים הראשונים לאקדמיה ביום י"ב בכסלו תשי"ד. על פי החוק הבוחרים היו אחד-עשר אישים שנתמנו לכך מהממשלה, מוועד הלשון ומההסתדרות הציונית. כמעט כל המועמדים לבחירה היו חברים ותיקים בוועד הלשון. בן-חיים לא היה חבר כלל, אך כבר בסבב הבחירות הראשון הוא נבחר פה אחד. קולותיהם של כל הבוחרים כולם ניתנו לו; האיזן בכך עדות להערכה ולחיבה שאפפוהו?

הרגשתי קרבה גדולה אליו. ראיתי בו גם מורה וחוקר וגם איש המעשה בלשון, בחיי יום-יום ובעבודת האקדמיה, בדקדוק ובמינוח. הלשון העברית הייתה לו הרבה יותר מאשר נושא לחקירה ולהסתכלות. ההתבוננות בפרטים הייתה חשובה לו: "התמחינו בכך, התאהבנו במלאכה זו, לגלות כל תג ותג השונה ומתייחד ממה שנחשב... לכלל העברית. טיפחנו אפוא את ההתבוננות בהמוני אילנות עבותים, בודדים ואשר בודדו בידינו, וחוששני שלא נתננו את דעתנו כיאות על היער כולו" [במלחמתה של לשון, עמ' 30]. אבל הוא עצמו הרחיק ראות גם מעל לפרטים אל היער כולו, והוא גיבש ראייה כוללת ועקרונית בנושאים רבים. ידועה למשל עמדתו על "האחדות ההיסטורית של הלשון העברית", ראייה העוטפת במבט מקיף את הלשון לתקופותיה, וידועה גם עמדתו בנושאים עקרוניים וחשובים אחרים, כגון מאמרו "לשון עתיקה במציאות חדשה", שנולד סביב הוויכוח על 'העברית הישראלית', התפרסם ב"לשונונו לעם" ואף על פי כן הכה גלים רבים ועורר בזמנו ויכוח נרחב. חשיבות המאמר עודנה קיימת ועומדת. מאמרים אלה בעלי חשיבות היסטורית – כבר גילה בן-חיים דעתו בהם וראה בהם מעמודי התווך במשנת הלשון העברית שלו. לא לחינם קבע אותם, ואחרים עמם, בראש אסופת מאמריו "במלחמתה של לשון".

שנותיה הראשונות של המדינה היו משופעות בוויכוחים של עיקרון ושל גישה, ובן-חיים מתגלה כמתווכח נחוש ומבוסס היטב בעובדות הלשון. ועם זאת מוסיף הוא ואומר בענותו הרבה שלכתחילה לא בא אלא לעורר שיח ודיון מדעי.

תרומתו של בן-חיים לפעולות ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית לא תשוער. בכל פינה ובכל קצה אין אתר פנוי ממנו. בכול מורגשת השפעתו; למן פעולתו כמזכיר מדעי בעל זכויות רבות שהטביע חותמו על מילוני מונחים רבים ועל החלטות בדקדוק ובכתיב ובתעתיק, וידיו רב לו בענייני המינוח והידושי המילים. השפעה גדולה הייתה לו כמשתתף פעיל ומעורב בדעת בוועדות האקדמיה ובדיוני המליאה, שזיכרונותיה רצופים מבואות ושאר דברי חכמה מפיו בכל נושא, ועד פועלו העשיר כסגן נשיא וכנשיא עתיר מעש ומתווה דרך. ככל נושא הייתה לו משנה סדורה, בין בשיח שבעל-פה בין בדברים סדורים שנאמרו אגב דיונים בישיבות המליאה ובישיבות מערכת המילון ההיסטורי, וביותר היה הדקדוק העברי חשוב בעיניו, ועמדות ברורות היו נקוטות בידיו. תרומתו כבירה, ואת ממדיה אין לתפוס – ולא רק כמייסד וכעורך הראשון של המילון ההיסטורי וכמתווה דרכו ועקרונותיו. זכותו הגדולה היא שעמד בפרשת הדרכים בין ועד הלשון ובין האקדמיה, ובכל כוחו ותבונתו הפנה את מאמצי היצירה והבנייה של המוסד

המתחדש אל עבר הקמת המילון ההיסטורי, ועשאו עיקר בעבודת האקדמיה – למן ניסוח התקנון, שעיקרו מעשה ידיו הוא, ועד מימוש החלום, שהוא חלום חייו ומפעל חייו. בזכותו הפך המילון לרוב בניינו ולרוב מניינו של המוסד האקדמי.

שוב ושוב מתגלה בן־חיים באי־דאליזם שלו כאי־דאליסטן לוחם מטבעו. ברוח זאת קרא לאסופת מאמריו "במלחמתה של לשון", וכפתיחתה הביא מן הגמרא במסכת מגילה (טו ע"ב): "משיבי מלחמה שערה – שנושאי ונותני במלחמתה של תורה". הלשון העברית יָקרה לו עד מאוד וכדאית להילחם עליה. מה מאוד התאוה לראותה מתפתחת כרוחו. עם זאת היה דמוקרט בנשמתו, והוא קיבל את החלטות הרוח גם כשלא תמך בהן. אך משנתקבלו שלא על דעתו, לא היה קשה לחוש באכזבתו ואפילו בכאבו.

קנאתו לעברית ניכרת גם בכתיבתו, בסגנונו המלוטש, ברתיעתו מן הלעז. לעתים קרובות היה מתרגם לעברית אפילו ביטויים ארמיים שנשתרשו כבר בלשון. מסירותו לעברית התבטאה גם ביחסו ללשון הפרסומים המדעיים. בשיחות חברים הביע לא אחת את דעתו שיש לשאת את דגל העברית בַרמה ולמעט בפרסום מאמרים באנגלית. הוא לא רק נאה דרש. המעיין ברשימת פרסומיו ימצאם רובם ככולם על טהרת העברית, והמעטים שבלועזית היו לטעמו הכרח שאין להימנע ממנו. כך פותח את רשימת פרסומיו הדוקטורט שלו *Die palmyrenischen Personennamen*, שנכתב כמובן גרמנית. ביקורות על ספרים לועזיים כתב אנגלית, בעיקר בנושאי שומרנית, לשם סתירת דעות מופרכות שקוממו אותו, לבל יופצו ברבים. כך למשל אותו ספרון שפרסם באנגלית בספרד כדי לצאת חוצץ נגד התאוריה של פאול קאלה שמסורת הניקוד הטברנית אינה מקורית והיא כולה מעשה מלאכותי של בעלי המסורה. מסה זו על הכינויים החבורים ף, ך, ם, ן, ם במסורתיה של העברית, בן־חיים מקעקע בה את אחד משלושת היסודות של תאוריית קאלה. מסתו התפרסמה גם בעברית וגם באנגלית עוד בחייו של קאלה.

גם באוניברסיטה צידד בשמירה על מעמדה של העברית ועל מעמדו ועצמאותו של החוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית. הרבה עגמת נפש נחסכה ממנו שלא הספיק לראות כיצד נרמסת העברית באוניברסיטאות בימים אלה, כאשר יותר ויותר הופכת לשון ההוראה בהן להיות אנגלית, בעיקר במדעי הטבע אך לא רק בהם.

הוא נהג כנושא דגל הלשון וראה אחריות וחובה לעצמו בשמירת הקיים, אך עם זאת לא נרתע מפני חידושים גם בתחום הדקדוק – ובלבד שרוח השפה תישמר – וגם בתחום הכתיב, שביקש להביא בו מהפכה. אמנם לא צלח בידו.

ידוע ידע שאין כל התורה בידיו ולא עליו המלאכה לגמור. הוא נתן לכו גם להשקפותיהם של אחרים והניח להם מקום להתגדר בו. כך במערכת המילון ההיסטורי וכך בפעולות כיוון התפתחות הלשון. יָדע גם ידע שדעותיו, גם אם נתקבלו, עשויות להיות נתונות בעתיד לשינויים כרוחן של דעות אחרות. בענייני לשון אין תשובות החלטיות ואין אמת אחת. דברים של היום עשויים להשתנות מחר או לאחר מחר, בדור הבא. וכך אמר הוא עצמו: "שאלות לשון' זה טבען: אין להן תשובות שכוּחן לכל הדורות. אדרבה, הן צפות ועולות מדי תקופה ותקופה. העוסקים בפתרון 'שאלות לשון' בימינו והעתידיים לעסוק בו בימים שיבואו יאה להם להתבונן על מעשה קודמיהם וללמוד מניסיונם ומדרכיהם" (במלחמתה של לשון, עמ' יא). האין בדברים האלה מעין צוואה סמויה לדורות הבאים?

דור לדור יביע אומר ויחווה דעת, אך ראוי שלא לזנוח את הלקח העולה מניסיונם של דורות עברו. עכשיו הצטרף מורנו ורכנו פרופ' זאב בן-חיים אל דורות אלה, והריהו כמותיר קריאה זו מורשת לכולנו. תהא נשמתו צרורה בצרור החיים.

מ' בר-אשר: בחודש מרחשוון של שנת תשכ"ג פגשתי את אברהם רוזנטל – לימים טל. באתי ללמוד באוניברסיטה העברית לתואר הראשון והוא – לשני. שאלתי אותו מה מביא אותו לפה, והוא השיב שהוא רוצה ללמוד אצל בן-חיים. יישא דברים כעת האד' טל, תלמידו המובהק של בן-חיים וממשיך דרכו בשומרונות.

א' טל: חברי אקדמיה נכבדים, בני משפחה יקרים, אני מבקש את סליחתכם על הסטייה מן הדברים שנתחייבתי לעשות. בעת שנודע דבר הסתלקותו של רבנו זאב, ביקשני ידידי, נשיא האקדמיה, להציע לפניכם את מפעלותיו. אוזניכם השומעות, הסכמתי. ומאז נדדה שנתי בלילות: הדבר גדול מכוותי. איני יכול להקיף את הפרדס הגדול שהוא נטע בחייו ושאת פרותיו אנו קוטפים יום ויום. הלוא כולנו יודעים: התחומים המרובים של תרומותיו לאוצר הדעת – כל אחד ואחד מהם יש בו לפרנס את התעסקותו של אדם בכל חייו, ויהיה זה חוקר רב פעלים ככל שיהיה. ואכן, איזהו האיש היכול להכיל את כל מה שזאב בן-חיים עשה? על אחת כמה ועל אחת כמה להציג לזולתו את מעשהו.

על כן איני מספר בשפע חקירותיו בעברית העתיקה והחדשה, בלשוניותהם העברית והארמית של היהודים ושל השומרונים ואפילו של התדמורים, על אמות המידה שקבע במחקר, על תרומתו העצומה לתחיית הלשון ועוד ועוד דברים שהם פִּיָּם: גדול ורחב ידיים. אציע אפוא סקירה קצרה של פן אחד, הגם גדול, מיצירתו הברוכה: המילון ההיסטורי, שהייתי מעורב שנים לא מעטות בפעולתו. גם את הדבר הזה קשה להקיף בסקירה בת פעימות שעון מעטות.

מילון היסטורי של הלשון העברית היה נושא שאיפתם של מלומדים בדורות שחלפו. ביטוי לה נתן יום טוב ליפמן צונץ במאמר שכתב בשנת 1856 בכתב העת *ZDMG*, ובו הראה כמה חסרה הלקסיקוגרפיה העברית כלי מקיף שיאצור את כל מילותיה של העברית הנתונות באלפי החיבורים.

כידוע מילוני הזמן מוגבלים היו לקורפורה של התלמודים והתרגומים והמדרשים, ולא הכילו אלא מעט מן הספרות של ימי הביניים שבפיוט, שבפרשנות, שבהלכה ועוד. מעלת המילונים, כגון של בוקסטורף, הייתה בעצם הכינוס והסידור הלקסיקוגרפי שלהם. למרות חסרון חיבורים שלמים מהם – ערכם לדורם היה ניכר.

המילונים הגדולים שנתחברו במאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים, ודי בהזכיר את מילוני יעקב לוי ומרקוס יאסטרוב הפופולריים, קידמו מאוד את הכרת היצירות שהקיפו, אבל זאת הייתה גם מגרעתם: הם נולדו לצרכים פרשניים, כלומר להועיל להבנת הטקסטים ולא להכרת אוצר המילים של כלל הספרות העברית. על כן הם העמידו את הארמית על אותה במה שהעברית עמדה עליה. ניתן אפוא לומר שהעיון הבלשני-לקסיקולוגי לעצמו לא עמד לנגד עיני מחבריהם המלומדים.

הרבה נשתנה בתפיסה הלקסיקוגרפית במחוזותינו משהגה אליעזר בן־יהודה את חיבור המילון הגדול שלו. יכולתו לגשת אל מקורותיה של העברית בכל זמני היצירה שלה והבנתו בכלשנות בת זמנו העלו תבנית של מילון שיכלה להשתוות למילונים האירופיים הגדולים, כגון *Oxford English Dictionary*. בן־יהודה הבין שבלא ריכוז מאמציו לעברית לבדה ובלא מיצוי המקורות בכל היקפם, לא יקום מילון שיעלה את דמות אוצר המילים של השפה על גלגולי פרטיו מן העת העתיקה ועד ימיו. אלא שגם למילון של בן־יהודה יש מגרעת. המיקוד הגמור שלו בעברית הביא לדחות את היחידות הלקסיקליות שלא היה מוצאן עברי "טהור". בן־יהודה נתכוון לטפל באלה בנפרד. עמדה זו היא מראש שנויה במחלוקת קשה לפי שחלק גדול מן המילים של העברית בכל תקופותיה הוא מהגירת חוץ, והן נתאזרחו לגמרי עוד בימים קדומים. על כן נמצא המילון שלו חסר. אני מתאר לעצמי מה הייתה דמותו של המילון האנגלי הגדול שהזכרתי אילו נהגו כך בעליו. ודאי היה מצטמצם היקפו לפחות מחמישים אחוזים מאוצר המילים של האנגלית.

ועוד: מן הבחינה הבלשנית לקה המילון של בן־יהודה בחסר שדווקא הייתה בו ברכה גדולה לשעתו: מגמתו הייתה חידוש מעמדה של הלשון העברית בחיי היום־יום. גיבור המלחמה למען חידוש ימיה של הלשון העברית ראה במילונו כלי להחיותה. מגמה ברוכה זאת נטלה ממנו את הממד הבלשני־לקסיקולוגי. תכליתו הייתה אפוא אי־אולוגית ולפיכך חוץ־לשונית.

זמן מועט אחרי הופעת הכרך האחרון של מילון בן־יהודה שהושלם בידי מלומדים גדולים – משה צבי סגל ונפתלי הרץ טור־סיני – נתעורר הצורך למילון בלשני שיקיף את כל ההיסטוריה של הלשון העברית. הרעיון שהגה טור־סיני אגב עריכת הכרכים האחרונים של מילונו של בן־יהודה, הקמת המילון ההיסטורי, נתקבל באקדמיה שזה עתה נוסדה, וכעבור שנים אחדות של עיון ושל משא ומתן על האי־אולוגיה של המילון העתידי לקום ובחירת דרכי עשייתו נתמנה זאב בן־חיים לעורכו. הוא שיסד אותו, קבע את היקפו ואת דרכי פעולתו והכשיר וטיפח חבורה מעולה של עובדים. ונמצא בן־חיים נושא בעול הגשמת השאיפה שביטא צונץ בשעתו.

ואולם לפני שניגש למלאכה הכבירה זאת, עמד בן־חיים ובחן את העומד לפניו, כדרכו, דרך הלימוד והבחינה. הוא בחן מילונים גדולים וחשובים שנעשו בקרב אומות העולם. הואיל והיה לו ברור שהעבודה במילון רב היקף כזה עתידה ליעשות בידי עובדים־מלומדים רבים, שדרכיהם שונות והשקפותיהם אינן בהכרח עשויות עור אחד, הוא הקדיש חלק ניכר מזמן שהותו בחוץ לארץ בשנת שבתון לבחינת המילונים הללו ודרכי עשייתם. בשנת תשי"ח הגיש למועצת המילון את הדו"ח המלא של פעולתו ואת מסקנותיו והמלצותיו.

מלכתחילה הוא מצא שתי רעות בחייהם. האחת היא העמדת אוצר המילים של לשון בסדר האל"ף־בי"ת, שהוא בוחן טכני וחיצון לחלוטין המנתק ערך מילוני מכללותה של הלשון ואינו נותן אפשרות הוגנת להעריכו ולהציגו הצגה נאמנה כמציאיותו וכמעמדו בלשון. בסדר טכני זה אי אפשר לתחום ערך מילוני כנגד נרדפיו או הפכיו, אי אפשר להעמידו בשכנויותיו ובצירופיו שהוא בא בהם בשימוש הלשון, אלא במידה מועטה ובאקראי. והנה דווקא באלה כולט ייחוד אוצר המילים בדור אחד מייחורו בדור אחר.

על כן נתקשו לעמוד על שימושי המילים ועל המשמעויות העולים מן הסביבה שלהם. מילונאים בני ימינו היו בוודאי אומרים שהקומבינטוריקה של היחידה הלקסיקלית אינה מוצגת באופן סדיר.

רעה אחרת היא הספק הקבוע בשעת חיבורו של ערך מילוני, אם אמנם נראו כל הראיות ונתמצו כל הנתונים להצגת רציפות גלגולי הלשון, בצורה ובמשמעות, כפי שהיו באמת במציאות הלשון. שכן לפני מחברי הערכים במילונים ההיסטוריים היה חומר המובאות שנלקטו ממקורות שונים בדרך שלא תמיד הייתה נקייה מאקראי, ולא תמיד נעשתה על פי הכרעותיהם ושיקוליהם בכל פרט ופרט.

עם הרעה הראשונה השלימו, כידוע, המילונאים מאונס, וניסו להוציא את המילה מבידודה בכל מיני דרכים שלעיתים קרובות מעוררות התפעלות בהתחשב באמצעים שהיו לרשותם. הרעה השנייה לא נרפאה עדיין בשעה שבן־חיים עשה את עיונו בדרכי המילונאים. באותם ימים של ראשית המחצית השנייה של המאה הקודמת הבין בן־חיים שמילון, כפי שהוא ראה אותו בחזונו, צריך למנגנון גמיש שייתן בידי המילונאי כלי להתגבר על שתי הרעות הללו. על כן טרח והקים אותו מנגנון שהביא לעברית את בשורת "העיבוד המיכאנוגרפי" – כפי שקרא לו בדו"ח שהגיש למועצת המילון ושפורסם ב"לשונו" כג. מעצם העלאת השם המעניין הזה אנו עומדים על המידה המעטה של חדירת הגורם שלימים ניתן לו השם מְחֻשָּׁב ושכאורה העת נחשב לחידוש המתקיים אך מחוץ לעולם מדעי הרוח. בן־חיים הבין את היתרון העצום שיש לעיבוד הזה לגבי איכות הניתוח הלקסיקולוגי: לא עוד פתקאות שרשומה בהן היקרות המילה במקור פלוני ואולי מילה אחת או שתיים לפניה ואחריה, אלא מסד נתונים המעלה לפי הצורך מילה בהקשרה התחבירי המלא והמסוגל להציע את כל המובאות ולהציג את תפוצת המילה במיני הספרות שהיא נקריית בהן. מסד הנתונים יראה את יחסי המילה עם סביבתה הקרובה ועם סביבתה הרחוקה, הכול לפי המטרה שהמילונאי יעמיד לפניו. כך נדע איזו מילה מורגלת בליטורגיה וממה היא שאובה, ואיזו היא מקובלת בהלכה וממה נתפתח שימושה. וכך ידע המילונאי מתי עלתה מילה ומתי חדלה, ומה אירע לה כמעבר מזמן לזמן או מסוג ספרות לסוג אחר.

ראשיתו של המפעל בהכנת קטלוג מלא של כל היצירה הכתובה עברית, על כל ענפיה. רבות טרחו המלומדים שהנחה והדריך כדי ללקט כל מידע על אוצר הספרות הכתובה עברית ולהעלות כל חיבור – בין גלוי ומצוי בכל מקום שחיים יהודיים תוססים בו ובין עלום ונשכח שדורות נזנחו ולא נודע אלא זכרו מחיבורים אחרים. הקטלוג הזה נתכנס ב"ספר המקורות". הספר הנחה את עובדי המילון בליקוט החיבורים, בסידורם לפי סדר הזמנים ובעריכתם לפי איכות מסירתם במהלך הדורות. על פיו נבנה מסד נתונים שערכי המילון עתידים להיכתב ממנו.

מאותה עת ואילך כינסו עובדי המילון בהנחייתו את "מחברת ההוראות". זהו אוסף שלם של החלטות עקרוניות ושל הוראות שעה בדבר דרכי עיבוד החומר ההילולי והפקת מסד הנתונים ממנו. מכונסים בו כל פרטי העיבוד: דרכי הקריאה, סימון הקריאות המסופקות ודירוגן, ציון הידיים שחלו בכתבי היד ושרשמו את גרסאותיהן בין השיטין ובגיליון ועוד. כעין user manual שתחילתו מעט וסופו מרובה, והוא תפח עם העבודה עד כי היה לספר עב־כרס ואף נעשה מסד נתונים לעצמו.

כך הקים האיש ארכיון שלם של היצירה העברית למן התקופה שלאחר המקרא ועד לסוף ימי הגאונים, ובמקביל הכין מסד נתונים של הספרות החדשה. זהו ארכיון יחיד מסוגו בעולם.

כך בכך יצאה לאור החוברת "מגילת אחימעץ – מעובדת ומוגשת כחומר למילון", היא חיבורו של אחימעץ בן פלטיאל מקפואה, איש המאה האחת-עשרה. המפעל ביקש להראות בו את צעדיו הראשונים בהכנת החומר למילון ההיסטורי באמצעים הטכנולוגיים שעמדו לרשותו אז – החל בהתקנתו של המקור וכלה בהעמדת הקונקורדנצייה האוטומטית שלו. ואמנם כבר בחוברת זו מוצגת דרכו של המילון כפי שהיא עתידה להינקט בשינויים מעטים בלבד עד ימינו שלנו.

אחריו הציג לפני הקהל את ספר בן-סירא. זה היה *tour de force* של ממש. כידוע כתבי יד אחדים של ספר בן-סירא הגיעו לידינו, ופרקים מסוימים בחיבור מקבילים אף שנוסחם שונה כאן וכאן. המהדורה העמידה את הנוסחאות במקביל, על חילופיהם ועל גיליונות סופריה – בשינויי גופן. כאן הפיק מנגנון העיבוד הלקסיקוגרפי מן הנוסחאות לא רק קונקורדנצייה מלאה אלא לא פחות מתריסר רשימות של הערכים נתונות בסדרים שונים, כגון הערכים לפי סדר האלף-בית וסיכומי שכיחותם, הערכים לפי סדר שכיחותם, שמות אנשים, שמות מקומות, הפעלים לבנייניהם, השמות למבניהם וכיוצא באלה. הרשימות הללו הן כלי עזר בידי האיש שיעבר עיבוד סופי את ערכי המילון. בהופעתו הציג המילון שפע של נתונים בדרך ששום מילון לא העלה לפניו. כמה חיבורים יש בשוק המציגים למתעניין כל מילה בחיבור הנתונה – נניח – במשקל מְקַטֵּל או בבניין נפעל? חידוש זה בעיון בטקסט הוא הישג מפורש וייחודי שלו.

פרסום ספר בן-סירא הוא מעין תכנית מתאר למילון לעתיד לבוא. הוא מראה למחברי המילון ההיסטורי מה הנתונים שהם יכולים להפיק מן המאגר המונח לפנייהם ומה מגוונת התוצרת שהטכנולוגיה הלקסיקוגרפית מסוגלת להעלות לפני החוקר.

היושב כיום לשולחן הכתיבה לכתוב ערך מן הערכים במילון, אין לו אלא להעלות ממסד הנתונים את המובאות שהמילה נקרת בהן ולהעריך את סביבתה כדי לברר את משמעויותיה. הוא יראה את כל היקריותיה, ישקול את כל המילים המזדווגות לה בקביעות גדולה או קטנה, ירחיק רחוקים ויקרב קרובים, יברר את השינויים שחלו בה במרוצת הדורות, ובוודאי ימצא לה הגדרה אינטליגנטית.

מילונאי שחי דור אחד לפניו, הייתה מלאכתו לא רק קשה יותר אלא גם מוגבלת יותר. היה עליו להיאבק עם כרטיסים למאות, ואלה לא אפשרו לו את הכרת הקומבינטוריקה של המילה: אל מה היא מצטרפת לפניו ואל מה היא מצורפת לאחור? כמה הצירופים הללו חוזרים ונשנים עד כי ניתן לראותם קבועים ועומדים באידיומטיקה של הלשון, או שמא הם פגישות של אקראי? ואם הם קבועים בעולמם, התלויים הם בטקסטים קדומים או הם יצירת הרגלי שפה של תקופה מסוימת ואולי אף פרי מקוריותו של מחבר זה או זה? ומה הם תנאי התחביר הקבועים את נוכחותה? אפילו תיעוד מלא לא יכול להשיג זאת. בתנאים מגבילים כאלה מעוררת השתאות מידת ההצלחה של מילונאים מן העבר להגיע להשיגיהם המפליגים.

זאב בן-חיים לא הסתפק בהצגת האפשרויות הגלומות בעיבוד המאגר שהגה והגשים. הוא אף נתן ביטוי מעשי להלכות שקבע. בשנת תשמ"ב פרסם בחוברת השלישית-

רביעית של "לשונונו" את הערך ער"ב על פי הנתונים האגורים במאגרי המילון. זאת דוגמה לאופן שלפי השקפתו יש לנצל את הטובה הגלומה בכסיס הנתונים המשתנה של המפעל. ער"ב הוא ערך מילוני המציע את השקפתו על מקומו המרכזי של השורש בהתפרסות ערכיו בשניים: על פי גלגוליהם ההיסטוריים של שורשים שונים שעקב שינויי הגייה נתכנסו יחד אל שורש עברי אחד; ועל פי המשמעויות של ערכי השורש על פי סביבתם בטקסטים ומידת הזיקה של המשמעויות זו לזו.

לא הארכתי בדיבור על המילון ההיסטורי רק מפני שהוא היה כולו מפעלו המובהק של המורה, אלא מפני שהוא מראה את אופי התנהלותו: דרכו של זאב בן-חיים היא היפוכו הגמור של האלתור. הוא לא עשה דבר מבלי שבחן את יסודותיו וחישב מראש את צעדי הגשמתו.

בהקשר הזה הרשוני להזכיר לפני סיום דבריי את מפעלו הגדול "עברית וארמית נוסח שומרון". תנו דעתכם שמפעל זה בן חמישה כרכים המכילים את כל ביטויי התרבות של השומרונים, לא נסתים אלא בהוצאה הנדירה של המדרש, שאיש לא הבין אותו כמוהו ואיש לא תיאר אותו כמוהו. במה התחיל המפעל הזה? בעבודת הכנה קפדנית ומרוכזת של בחינת השקפתם של השומרונים עצמם על לשונם ועל מסורתם. לפני שניגש לברר את לשונותיהם בכלים המודרניים, הוא בחן את כתוביהם של המדקדקים ושל המסרנים בני העדה מימי הביניים ואילך כדי לעמוד על דרך הבנתם. לא גלשתי אל גזרה זו של מפעלותיו אלא כדי להראות את האופייני לו בארגון המחקר. זאב בן-חיים הניח אחריו קהילה גדולה של חברים ושל תלמידים ושל תלמידים שניזונו וניזונים ועוד ייוזנו לא רק מן האוצרות שהניח זאב בן-חיים לפניו, אלא גם מהכרת דרכיו ושיטותיו.

הישיבה השלוש מאות שלושים וחמש (שלה)

סדר היום: דברי עיון ומחקר לזכר זאב בן-חיים:

1. הרצאת רונית גדיש "משקלי הפועלים"
2. הרצאת אליצור א' בר-אשר סיגל "מבני הדריות כינויים בתולדות הארמית המזרחית: בין הקדום למאוחר"
3. הרצאת רות שטרן "מן הנעשה במילון ההיסטורי: טעימות מכתב יד ששון של הלכות פסוקות – תורת ההגה"
4. הרצאת דורון רובינשטיין "חידושים מבית ברנר"

דברי עיון ומחקר לזכר זאב בן-חיים

מ' בר-אשר: בתמוז ובאב של שנת תשנ"א הלכו לעולמם שני חברים נכבדים של האקדמיה – תחילה פרופ' אורבך ואחר כך פרופ' פולוצקי. שניהם נספרו בישיבה אחת.

בן-חיים אמר לי אז כי באקדמיה מוטב לשאת הרצאות לזכר אנשים מלהספידם. ואולם במקרה של בן-חיים חשבנו שצריך גם לומר דברי הערכה וגם לקיים לימוד. בישיבה הזאת השנייה יינשאו אפוא דברי עיון ומחקר לזכרו.

הערת העורך: הרצאת א' בר-אשר סיגל ראתה אור באנגלית בשם "Reciprocal NP-Strategies in Jewish Dialects of Near Eastern Neo-Aramaic in Light of Parallel Semitic [Constructions]", *Journal of Jewish Languages* 2, 1 (2014), pp. 49–77